

³⁷ J. Koopmans, 'Bijna te laat!', in: *Onder het Woord. Verzamelde opstellen* (bijeengebracht en ingeleid door K.H. Kroon), Amsterdam 1949, 292. Zie voor Koopmans: G.C. den Hertog en G.W. Neven (red.), *Jan Koopmans (1905-1945). Theoloog bij de tijd*, Kampen 2008.

³⁸ Groninger Archieven (GA), AHWK inv.nr. 18 (notulen kerkvoogden en notabelen), 28-12-1940. Zoals aangegeven behoort deze bron tot de stukken die al zijn overgebracht naar de GA. Waar die aanduiding ontbreekt bevinden de vermelde archivalia zich nog steeds in Ter Apel.

³⁹ In een permanente expositie op het terrein van Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen (bij Oranienburg ten noorden van Berlijn) wordt naast vele anderen ook Polak herdacht.

⁴⁰ F.A. Beins, rondschrijven over houding tegenover de bezettende macht, Sellingen 3 juli 1941. Gereproduceerd in: Peter Smit en Jaap Spanninga, *Van veensoldaat tot Pools bevrijder*, Bedum 1995, 51.

⁴¹ Interview van de auteur met mw. A. Timmerman, Ter Apel 28 mei 2011.

⁴² Een doctoraalscriptie over het gelijknamige maandblad *Hamer*, waarin eveneens aandacht werd besteed aan Ter Apel, is voor het leerstoelgebied nieuwste geschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam

Duitsers eenvoudig onmogelijk geweest, hun praktijken hier te importeren. Wij moeten eerlijk bekennen: daarvoor is het nu te laat... Wij hebben een slag verloren... De volgende slag wordt moeilijker. Nu komt natuurlijk het ontslag aan personen 'van Joodsen bloede' ... Zij gaan eruit – daaromtrent moeten wij ons niet de flauwste illusies maken. Zij gaan eruit en zij gaan eraan.³⁷

1941

Hoe ontwikkelde zich de situatie in Ter Apel? In december werd de op Duitse leest geschoeide Winterhulp door de kerkvoogdij afgepoeierd, op praktische gronden: de hervormde gemeente gaf geen bijdrage, omdat zijzelf noodlijdend was.³⁸ Inmiddels begon duidelijk te worden dat de rust in de zomer schijn was geweest – tenminste voor personen die door de bezetter als politiek suspect beschouwd werden, en voor de joden. Leo Polak, die in juli zo vrolijk de piano bespeeld had in het klooster, werd in november vanwege zijn afkomst op non-actief gesteld aan de universiteit. In januari werd hij gearresteerd en in december 1941 stierf hij in het concentratiekamp Sachsenhausen.³⁹

Ten Bruggenkate kampte met depressies. In april 1941 stelde hij een 'diepe ontevredenheid' bij zich vast; de kerk teerde op 'dood kapitaal'. Voor systematische twijfel had in de vrijzinnigheid altijd ruimte bestaan. Het moment ervoor was ditmaal echter hoogst ongelukkig. Anderen wisten namelijk wél wat ze wilden. Voorop notabele F.A. Beins: die eiste als burgemeester van de inwoners van zijn gemeente Vlagtwedde dat ze zich voegden naar de eisen van de bezetter, en dus afzagen van iedere vorm van 'demonstratie'. Protest tegen het Duitse gezag was gevaarlijk en onverantwoordelijk, zo liet hij weten in juli:

Ik doe bij dezen een beroep op ouders en opvoeders der jeugd om haar in het waarachtig belang van de geheele bevolking op het verkeerde van dergelijke handelingen te wijzen en er met alle kracht tegen te waarschuwen. Het zou zeer jammer zijn indien door dergelijke onbezonnen handelingen maatregelen zouden moeten worden genomen, die later zouden zijn te betreuren.⁴⁰

Ook politie en marechaussee in Ter Apel insisterden op prompt naleving van verordeningen, zoals inlevering van radiotoestellen.⁴¹ Ondertussen werd de burgerij geconfronteerd met nationaal-socialistische propaganda. De met de Nederlandse ss verbonden uitgeverij Hamer⁴² publiceerde in 1941 een boek over *Zinnebeelden in Nederland*.⁴³ Daarin stond een afbeelding van een huismerk in